

POETIK TAFAKKUR TADRIJIDA AN'ANAVIYLIK VA IZDOSHLIK MASALASI

Matluba Ulkanboyeva Hasanboy qizi,
O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti tayanch doktoranti
@Matluba_Ulkanboyeva

***Annotatsiya.** Maqolada adabiy an'analarga izdoshlik masalasi Abdulla Qahhor, Shukur Xolmirzayev va yosh yozuvchi Bobo Ravshan ijodi misolida tadqiq qilingan. Xususan, Qobil bobo, Botir cho'pon, Eson obrazlaridagi mushtarak jihatlar va o'ziga xosligi tahlil qilingan.*

***Kalit so'zlar:** Adabiy an'ana, novatorlik, muallif xarakteristikasi, personaj nutqi, depersonalizatsiya jarayoni.*

Adabiy an'analarga izdoshlik va novatorlik masalasi adabiyotshunoslikda trenddan tushmaydigan mavzu desak yangilishmagan bo'lamiz. Vaqti-vaqti bilan "Adabiyot nadir?", "Adabiyot o'ladimi?" kabi azaliy bahslar qatorida "Eskilikmi yoki yangilik?" so'rog'i ham tanqidchilikda tez-tez murojaat qilinadigan mavzu ekanligi bor gap. Bugungi maqolamiz yosh yozuvchi Bobo Ravshan ijodiga bag'ishlanadi. Jumladan, uning "Lafz" [Bobo Ravshan. 6:24-31] hikoyasi misolida an'anaviylik va novatorlik masalasiga to'xtalamiz.

Bugun adabiy maydonda bo'y ko'rsatgan, o'z so'zini aytishga urinayotgan ijodkor haqida gap ketar ekan uni o'zigacha bo'lgan adabiyotdan ayro o'rganish mumkin emas. "San'atkorning qadr-qimmatini va bahosi u yaratgan narsaning san'atkor va shoirlar ijodi bilan qanday bog'langanligini aniqlash orqali aniqlanadi. Bunday qarama-qarshilik va taqqoslash amalga oshirilmasa uni alohida baholab bo'lmaydi; ijodkor asarlarining mohiyatini anglashimiz uchun san'atkorni o'zidan oldin o'tganlar bilan solishtirib, hukm qilish kerak"[Tomas Eliot. 7], - deb yozadi ingliz shoiri Tomas Eliot. Darhaqiqat, qaysidir yangi tahlili uning qaysi eskiga vorislik qilishini aniqlash bilan boshlanadi. Zotan, an'analardan o'sib chiqmagan yangilik bormi o'zi? Hatto dunyoga endi kelgan go'dak gavharida ajdodlar tajribasi kodlangan tarzda mavjud bo'lar ekan, yozishga chog'langan yozuvchi ongida o'zigacha bo'lgan adabiy an'analari tajribasi poydevor vazifasini o'tashi aniq teoremadek gap, aslida. U holda avval yozilganni qayta yozishdan qanday naf bor? Gap shundaki, ko'chirmakashlik bilan an'anaviylikni chalkashtirmaslik kerak. Xodi To'qtashning mashhur gap: "Muhabbat o'zi eski narsa, ammo uni har bir qalb yangilaydi". Shuningdek, yaxshi va yomon o'rtasidagi kurash va ezgulikni ulug'lash qadim mavzu. Bu qadim mavzu qayta-qayta u yoki bu kombinatsiyada yana yozilaveradi. Yozilgan eski voqelikning yangiligi – uni angelayotgan yozuvchining voqelikka munosabatida yashirin. "Sirasi, bizga yoqish yo yoqmasligidan qat'i nazar, o'z "ijodiy meni"-ni yuksak baholash chin iste'dodga xos xususiyat: undagi shu his

va o‘z so‘zini aytish ehtiyoji badiiy tafakkurni rivojlantiruvchi asosiy omillardir. O‘zi yaratayotgan yangilik shavqida iste‘dod an‘ana zaminida turganini iqrar qilmasligi ajab emas, zero, ijodiy izlanishlariga o‘zini an‘anaga qarshi qo‘yish dan quvvat oladi. Bunday qarshi qo‘yish, botinda kechuvchi “eski va yangi” kurashi iste‘dod ijodiy o‘zligini qaror toptirgachgina barham topadi. Zero, endi uning ijodiy izlanishlari mahsuli – yangilik voqelanib ulgurgan, an‘anaga bir zarra misoli qo‘shilib ketgan bo‘ladi...”[Istiqlol.Adabiyot. Tanqid. 2:47]

Ko‘chirmakashlik esa yozuvchi badiiy asarga asosni emas, unga munosabatni ham aynan o‘zlashtirib olganida ro‘y beradi. “Agar an‘anani zanjir bo‘ylab uzalgan harakatning yagona shakli deb qabul qilgan holda, bizdan oldingi ajdodlar izidan yurib, ularga ko‘r-ko‘rona va qo‘rqoqlarcha amal qilish deb tushunadigan bo‘lsak, bunday “urf-odat”ga, shubhasiz, qarshi turish kerak bo‘lardi”[Tomas Eliot. 7]. Albatta, bu adabiy sharmandalikdan boshqa narsa emas.

Adabiyot ham, jumladan, ma‘lum bir ijodkor ham qudratli, zalvarli bo‘lishi uchun, ma‘lum bir g‘oyani ochib beruvchi obrazlar silsilasiga ega bo‘lishi darkor. Xalqimizda yolg‘iz otning dong‘i chiqsa ham, changi chiqmas degan naql bejiz aytilmagan. Agar A.Qahhorning Qobil bobosidan keyin Erkin Vohidovning Mo‘mini, Shukur Xolmirzayevning Botir cho‘poni yaratilmaganda adabiyotimiz, qolaversa, Qobil bobo ham o‘zini anchagina g‘arib his qilardi. Boksda birinchi zarbadan keyin nakaut qilish uchun 2-3-zarbalarni berish g‘alabani ta‘minlaydi. Shu ma‘noda Qobil bobodan so‘ng Mo‘min, Botir cho‘pon obrazlarining yaratilishi nasrimizni cho‘qqilari ko‘p tog‘ kabi yuksaltiradi. Mana endi mana shu silsilada yangi cho‘qqilar, yangi cho‘qqichalar bo‘y rostlamoqda. Yosh yozuvchi Bobo Ravshan ijodishu xulosaning o‘ziga xos isbotidir. Chinakam badiiy asar o‘z zamoniga tutilgan ko‘zgu ekanligi barchamizga ayon. Kamchiliklarni bartaraf etish uchun, avvalo, uni ko‘rmoq, anglamoq darkor. Shu ma‘noda yuqoridagi asarlarda millatni asta-sekin yemirib, halokatga olib boruvchi go‘llik, noshudlik, laqmalik, o‘z haq-huquqini bilmaslik kabi illatlar ko‘rsatiladi, qoralanadi. “Og‘ri”, “Oltin devor” va “O‘zbek xarakteri”da qobillik va mo‘minlikdan zada bo‘lish iztirobi tasvirlangan” [Muhammad Vali. 3:35]. Bu tasvir Bobo Ravshanning “Lafz” hikoyasida davom etadi. Quyida Qobil bobo, Botir cho‘pon, Eson obrazlari chizilgan o‘rinlarni muqoyasa qilsak.

Obrazlar muallif xarakteristikasi orqali tasvirlangan o‘rinlar:

Qobil bobo [4:291-293]	Botir cho‘pon [5:68-77]	Eson tasviri [6:24-31]
Qobil bobo yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan og‘il eshigi	Uychadan kalovlanib, qotma, qora choponining tirsaklari	Shundog‘am yuragi siqilib borayotgan Esonning tag‘in diqqati

<p>yonida turib dag'-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi; ko'zlari javdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi.</p>	<p>yirtilib paxtasi oqqan, soqoli o'siq, chuvakyuzli yigit chiqdi. Xuddi o'ngirini bosib oladigandek surilib-shoshilib kelib, biz bilan bir-bir ko'rishdi.</p>	<p>oshar, bor alamini sigirdan olmoqchi bo'lgandek, qo'lga chirmab olgan arqonni siltab tortgancha so'kinib, jonivorga baqirar edi.</p>
<p>Qobil bobo qo'l qovushtirib uning ketidan yurar va yig'lar edi</p>	<p>Botir cho'pon iljayib, quvonib dasturxon yozdi.</p>	<p>Bunday vaqtlarda Eson o'zini yanayam xokisor sezar, taskin-u tasallolardan so'ng egik qaddini biroz rostlagandek bo'lardi.</p>
<p>Cholning butun bo'g'inlari bo'shashib ketdi, keyin tutoqishdi, ammo go'rda bir narsa deya oladimi!</p>	<p>Botir cho'pon qulluq qilib, xuddi kirib o'tirmasa — biz u dunyo-bu dunyo yuz ko'rmas bo'ladigandek, ta'zimlar bilan yanauyiga aytdi.</p>	<p>Ota-bola Esonni ko'z ochirgani qo'ymasdi. Eson garangsib qoldi. Eson nima bo'lganda ham akasini kutishni mo'ljallab, ayni gapni aytdi: — Narxnavoni bilmayman-damen.</p>
<p>Bu so'zi haddan ziyod sevintirdi. Chol yig'lab yubordi.</p>	<p>U kishi hammabilan qo'l berib xayrlashdi-da, menga qolganda, burilib ketdi. Shunda ayoli ham xo'shlasha boshladi. Qadoq qo'llarining uchini berib xo'shlasha-xo'shlasha menga yetganda, uyam burilib ketdi.</p>	<p>Eson ishondi. Bahodir aka unga ikki million so'm sanab berdi. Eson akasidan yosh to'la ko'zlarini olib qochdi. Eson esa odamlar orasidan urinib-turtinib chiqib oldi.</p>

Muallif xarakteristikasidan ko'rinib turibdiki, qahramonlarning har uchulasi ham xokisor, sertavoze, ozgina e'tibor va tasallidan boshi ko'kka yetadigan obrazlar. "Bir

og'iz shirin so'z Nondek arzanda" (G'afur G'ulom) bo'lishi sababi haqidamulohazalar shuurimizda g'ujg'on o'ynaydi: asrlar davomida qulluq qilib yashashga ko'nikkan ajdodlardan meros bo'lib o'tdimi bu qulluqvoz avlod? "Yovlarga ters qarab tug'il" (Shavkat Rahmon) gan avlodning fojeasimi bu? Yoki o'zlik johiliyat sabab boy berildimi? Nazarimizda barcha savollarning javobida jon bordek.

Obrazlar personaj nutqi orqali ochilgan o'rinlar:

Qobil [Abdulla 4:291-293]	bobo Qahhor.	Botir [Shukur 5:68-77]	cho'pon Xolmirzayev.	Eson [Bobo Ravshan. 6:24-31]
– Xudo bersin... Ola edi...	xayr ho'kiz	- qochdi! Qo'y-echkilarni hurkitgan qoldim.	Mollar chiqib beringlar! nima — bilmay	- Bozorga... – Pul zaril, aka. Yo'qsa, sog'in sigirni ko'zing qiyadimi?
– Yo'q... emas, ho'kiz, ola edi. – Bori-yo'g'im shu bitta ho'kiz edi... – Ola ho'kiz... – Qo'sh mahali... – Bisotimda hech narsa yo'q...	sigir ho'kiz	-. Qo'zi topildi hisob. A, xotin? Shodito'qaydan topdik.Ul- bulni... O'zimiz tutmollagan edik daydi itlarga yem bo'lgan-ov, deb... Endi bizni xursand qilamiz desanglar, ketar jafosiga bir mehmonimiz bo'lasizlar...	He, Ul- bulni... O'zimiz tutmollagan edik daydi itlarga yem bo'lgan-ov, deb... Endi bizni xursand qilamiz desanglar, ketar jafosiga bir mehmonimiz bo'lasizlar...	– O'zi birgina shu sigir edi. Shu enamdi mazasi yo'g'roq, aka.
– Endi bizga juda qiyin bo'ldi-da. Peshonam sho'r bo'lmasa... – dedi chol yerga qarab.		– Ha, endichidaymiz- da, og'ajon. O'zimizni o'zimizni hukumat.	paxta,	– Aka?! – dedi Eson ko'zlari jovdirab.– Nima qilgan bo'lsa o'ziga. Lekin men rozi bo'lib, qo'l tashlashib, lafz qildim.

— Ey, yosh bolamisiz! Nega yig'laysiz? Kap-katta odam...	— Botir aka, opa... men sizlarni juda yaxshi ko'raman, — dedim. — Xafa bo'lmangizlar.	— Lafz qildim? Sen tirranchaning o'zing kim-u, lafzing nima bo'lardi?! He, lodon!
--	---	---

Personajlarning nutqlaridagi mazmuniy, ruhiy yaqinlikni his qilmaslik mumkin emas. Barchasida mavzu hayvonlar bilan bog'liq: ho'kiz, qo'zi, sigir. Barchasining nutqida ilojisizlik ohangi yaqqol sezilib turibdi. Barchasining nutqida vaziyatga tobelik, ko'nish hissi mavjud! "Umuman olganda, "O'g'ri"dagi Qobil bobo – "Oltin devor"dagi Mo'minning otasi. Qobil va Mo'min – o'zligini bilmaydigan abgor toifa timsoli, Botir cho'pon uning davomchisi.[Muhammad Vali. 3:34] Mulohazani davomettirsak, Eson yuqoridagi qahramonlarga nabira misol izdosh. Afsuski, hali hamon o'z haq-huquqini tanimaslik, vaziyatni qo'lga ola bilmaslik, noshudlik kabi illatlar millat xarakterida yotibdi. Va buni to'g'ri ilg'agan muallif o'z munosabatini Eson obrazida umumlashtirib ifodaladi.

Yozuvchining shakllanish jarayoni ham, badiiy asarning tug'ilish jarayoni ham ko'pqirrali, murakkab hodisa. Adabiy o'tmish tajribasini ijodiy o'zlashtirish, davrga o'z munosabatini bildirish va alaloqibat ana shu an'ananing bir bo'lagiga singib ketish jarayonini ijobiy ma'nodagi depersonalizatsiya jarayoni deb tushunish to'g'ri deb o'ylaymiz. "Ijodkor o'tmish haqidagi ongli tuyg'uni shakllantirishi va rivojlantirishi, butun ijodi davomida uni boyitishi kerak. Keyin asta-sekin u o'zidagi bu bilimlardan voz kechib, hozirgi paytdagi ijodiga, u uchun yanada muhimroqbo'lgan narsaga bu bilimlarni qurbon qiladi. San'atkorning harakati asta-sekin va uzluksiz olib boriladigan fidoyilikdir, bu o'z navbatida uning individualligining asta-sekin va uzluksiz yo'qolishidir"[Tomas Eliot. 7].

Tomas Eliot yuqoridagi esseda depersonalizatsiya jarayonini kimyoviy hodisa bilan muqoyasa qilgan o'rni qo'yilgan masalaning mohiyatini tushunishga imkon beradi: "Depersonalizatsiya san'atning ilm-fanga tobora yaqinlashib kelayotganini aytishga imkon beradi. Aloha men buni kimyoviy jarayondagi quyidagi holatga o'xshataman: eslang ehtiyotkorlik bilan tozalangan platina bo'lagi kislorod va oltingugurt dioksidi bo'lgan kolbaga solinganida nima sodir bo'ladi? Aytib o'tilgan gazlar tozalangan platina ishtirokida aralashirilganda sulfat kislotada hosil bo'ladi. Bu faqat platina mavjud bo'lganda sodir bo'ladi, ammo hosil bo'lgan kislotada platina izlari yo'q va platinaning o'ziga bu ta'sir qilmaydi, u inert, neytral va o'zgarmas holda qoladi. Shoirning ongi ham xuddi shu platina plastinka".[Tomas Eliot. 7] Misoljuda yorqin. Yuqorida tahlil qilganimizdek, Bobo Ravshan voqelikning badiiy sintezini yaratdi va o'z munosabatini bildirdi va mavjud silsilaga singib ketdi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, yozuvchi voqelikni o'zgartira olmaydi. Xususan, bir necha ijodkor bir-biriga o'xshash voqelikni qalamga olishi, va bu jarayonda badiiy tarix an'anasiga suyanishi mumkin, muhimi ana shu voqelikka yozuvchining munosabati barmoq izlari yanglig' original bo'lishi, o'z so'zini ayta olishida ko'rinadi. Yuqoridagi asarlarni birlashtiruvchi nuqta mualliflarning milliy yuksalish borasidagi orzu-istaklarini ifodalashi bilan mushtarak bo'lgani holda tanlab olingan hayot materiali va unga munosabat borasida alohidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
2. Истиклол. Адабиёт. Танқид... / Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: С. Куронов, Р. Ҳайдарова, Р. Ҳакимжонова. – Т.: «Turon zamin ziyo». 2014, – 312 б.
3. Muhammad Vali. Yulduzlarni porlatgan yog'du. – Namangan: Iste'dod ziyo press, 2022, – 180 b.
4. Qahhor Abdulla. Asarlar.5 jildlik. 1-jild.Sarob: roman, hikoyalar. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti,1987. – 336 b.
5. Xolmirzayev Shukur.Saylanma.2-jild. – Toshkent: Sharq. 2005. – 247 b.
6. Ravshan Bobo. Tong va shom orasida. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2019, – 136 b.
7. Tomas Eliot. An'ana va individual iste'dod // Kitob dunyosi. 2023-yil 11-12-son.